

ΕΙΣ ΜΝΗΜΗΝ
ΣΤΥΡΙΔΩΝΟΣ
ΛΑΜΠΡΟΥ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ 1935

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΤΩΝ ΚΑΤΑΛΟΙΠΩΝ
ΣΤΥΡΙΔΩΝΟΣ ΛΑΜΠΡΟΥ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ
ΤΟΜΕΙΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΔΙΔΑΧΗΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ ΚΑΝΩΝΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

Ε.Σ.Δ της Κ.Τ.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡ ΤΟΥ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΕΥΣΕΒΙΟΥ

“Όσον ανέκαθεν δεόντως ἐξετιμήθη ἡ συγγραφικὴ δραΐσις τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ιστορικοῦ Εὐσεβίου τοῦ Καισαρείας, τόσον τοῦναντίον κακῆ γενικῶς ἐπικρατεῖ ἰδέα περὶ τοῦ χαρακτήρος αὐτοῦ. Οὐ μόνον ὑπ’ ἀρχαίων συγγραφέων ἐχαρακτήρισθη ὡς ἀνὴρ κρύπτων τὰς πεποιθήσεις του ¹, δίψυχος ², δίγλωσσος ³, ἀσταθῆς καὶ κατὰ τὰς περιστάσεις ἐναλλάσσων φρονήματα ⁴, ἀλλὰ καὶ πολλοὶ τῶν νεωτέρων, καὶ μάλιστα καθολικοὶ, ἐχαρακτήρισαν αὐτὸν δυσμενέστατα, ὡς ἐνεργοῦντα ἀπλῶς κατὰ τὴν αὐτοκρατορικὴν θέλησιν ἢ διαταγὴν, πρὸ τῆς ὁποίας ἐγκατέλειπεν ἀρχὰς καὶ πεποιθήσεις ⁵, ἀδιάφορον πρὸς αὐτὰ τὰ θεμελιώδη ἄρθρα τῆς πίστεως καὶ ἀνίκανον νὰ κατανοήσῃ ταῦτα ⁶, ἀμέτρου ἐλευθεροφροσύνης ⁷, ἀσθενοῦς χαρακτήρος ⁸, ἢ καὶ ἀχαρακτήριστον ⁹.

Ἡ περὶ τοῦ χαρακτήρος τοῦ Εὐσεβίου δυσμενὴς αὕτη γνώμη προῆλθεν ἐκ τῆς στάσεώς του ἐν τῇ ἀρειανικῇ ἔριδι. Ὡς συμβαίνει πάντοτε, εἰς ἐποχὰς καθ’ ἃς μεγάλα ζητήματα συνταράττουσι τὰ πλήθη καὶ χωρίζουσιν αὐτὰ εἰς ἀντιμαχομένας μερίδας, πάντες ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι, εἴτε ἀποβλέποντες εἰς τὸν κατευνασμὸν τῶν παθῶν, εἴτε ἐκ χαρακτήρος φιλειρηνικοὶ καὶ ἀποφεύγοντες τὰς ἀκρότητας, δὲν τάσσονται κατηγορηματικῶς ὑπὲρ τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης μερίδος, ἀλλὰ, διατηροῦντες σημεῖα ἐπαφῆς καὶ ἐπιφυλάξεις ἅμα πρὸς ἀμφοτέρωτα τὰ ἀντιμαχόμενα στρατόπεδα, ἀκολουθοῦσι μέσῃν τινὰ ὁδόν, θεωροῦνται ἑκατέρωθεν ὑποπτοὶ, ἄνευ θάρρους, ἐπαμφοτερίζοντες. Οὕτω συνέβη καὶ ἐν προκειμένῳ διὰ τὸν Εὐσέβιον, ἡ στάσις τοῦ

¹ «Καὶ σχεδὸν ἐν οἷς ἐπισκόπων πρὸς ἀλλήλους περὶ δογμάτων ἢ περὶ τῶν ἄλλων διαφορῶν γέγονασι, τὸν αὐτὸν τῆς ἐπικρύψεως ἐν τῇ διηγῆσει τύπον διαφυλάττει» (Φωτίου Μυριόβιβλον 127, ἐν Migne E. Π. 103, 412).

² «Ἀνὴρ δίψυχος, ἀκατάστατος ἐν πάσαις ὁδοῖς αὐτοῦ» (Διάκονος Ἐπιφάνιος, ἐν ζ’ οἴκουμ. συνόδῳ, παρὰ Mansi Coll. concil. 13, 313).

³ «Διγλώσσου δόξαν ἐκτήσατο» (Σωκράτους ἐκκλ. ἱστ. 1,23, ἐν Migne E. Π. 67,141).

⁴ «Τὸ σταθερὸν τοῦ ἡθους... ἐνδεέστερος» (Φωτίου Μυριόβιβλον 13, ἐν Migne E. Π. 103,56).

⁵ G. BARDY *Littérature grecque chrétienne* (1927) σ. 100-101. Πρὸβλ. VERSCHAFFEL *Diction. de théol. cathol.* 5, 1528.

⁶ H. KILHN *Patrologie* (1908) 2, 15. — BARDENHEWER *Geschichte d. altkirchl. Literatur* (1923) 3, 241. Ὁ Bardenhewer ἐλέγχει τοῦ Εὐσεβίου καὶ ἀμέτρον βυζαντινισμόν, «ein sehr weitgehender Byzantinismus»).

⁷ F. CAYRIÉ *Précis de Patrologie* (1927) σ. 312.

⁸ J. HERGENRÖTHER *Kirchengeschichte*, 6η ἐκδ. ὑπὸ Kirsch (1924) σ. 428. — ΦΙΛΑΡΕΤΟΥ Ἱστορικὴ διδασκαλία περὶ τῶν κατέρων τῆς ἐκκλησίας, μεταφρ. ὑπὸ Νεοφύτου Παγίδα (1886) 2,6.

⁹ Οὕτως ὁ H. Kilhn ἔ.ἀ. εὐρίσκει ὅτι τὸ ἀχαρακτήριστον τοῦ ἀνδρὸς καταγῆ ἀπιστία, προδοσία (Perfidie).

δοπίου ὡς πρὸς τὴν ἀρειανικὴν ἔριν ἐχαρακτηρίσθη ἐπαμφοτερίζουσα καὶ ἀλλοπρόσαλλος.

Σκοπὸς τῆς προκειμένης μελέτης εἶναι νὰ καταδειχθῇ ὅτι ἡ περὶ τοῦ χαρακτήρος τοῦ Εὐσεβίου κρατοῦσα δυσμενὴς αὕτη γνώμη εἶναι ἀστήρικτος καὶ ἄδικος, καθόσον ὁ Εὐσέβιος, ἔχων ἀποκεκρυσταλλωμένας χριστολογικὰς ἀντιλήψεις πρὸ τῆς ἐκρήξεως τῆς ἀρειανικῆς ἔριδος, διετήρησεν αὐτὰς κατ' οὐσίαν ἀπαραλλάκτους μέχρι τέλους τοῦ βίου του, οὐδόλως ἐπηρεασθεὶς ὑπὸ τοῦ Ἄρειου καὶ οὐδέποτε προσχωρήσας εἰς τὴν αἵρεσιν αὐτοῦ, πρὸς ἣν εἶχεν ὁμολογουμένως συγγενῆ τινα σημεῖα, οὐδ' ἀφ' ἑτέρου, πλήρως ποτὲ ἀποδεχθεὶς τὴν διδασκαλίαν τῆς Νικαίας, ἂν καὶ χάριν τῶν ὑψίστων συμφερόντων τῆς ἐκκλησίας, ἐδέχθη νὰ ὑπογράψῃ τὸν ὄρον αὐτῆς, πρὸς ἐκφράσεις τινὰς τοῦ ὁπίου εἶχεν ἐπιφυλάξεις καὶ ἐνδοιασμούς.

Ἴνα καταδειχθῇ τὸ ἀληθὲς τοῦ ἰσχυρισμοῦ ἡμῶν, ἀρκεῖ ἀντιπαραβολὴ τῶν πρὸ τῆς ἀρειανικῆς ἔριδος χριστολογικῶν ἀντιλήψεων τοῦ Εὐσεβίου πρὸς τὰς μετ' αὐτὴν, ἐξ ἧς θὰ καταδειχθῇ τὸ κατ' οὐσίαν ἀπαρασάλευτον αὐτῶν. Τὰς πρὸ τῆς ἐκρήξεως τῆς ἀρειανικῆς ἔριδος χριστολογικὰς ἀντιλήψεις τοῦ Εὐσεβίου γνωρίζομεν κυρίως ἐκ τοῦ συγγράμματός αὐτοῦ «Εὐαγγελικὴ ἀπόδειξις»¹, ὅπερ πάντως ἐγράφη πρὸ αὐτῆς. Ἐν τῷ συγγράμματι τούτῳ, ἐχόμενος ὁ Εὐσέβιος τῆς ἐννοίας τῆς μοναρχίας, κηρύττει «μίαν τῶν ὅλων ἀρχὴν»² καὶ ὅτι «ὁ ἀληθὴς καὶ μόνος θεὸς εἷς ἂν εἴη, μόνος κυρίως τυγχάνων τῆς προσηγορίας»³, ὁ ἐπὶ πάντων θεός, ὁ θεὸς τῶν ὅλων, ὁ θεός. Ὁ υἱός, «τέλειον τελείου δημιουργήμα καὶ σοφοῦ σοφὸν ἀρχιτεκτόνημα, ἀγαθοῦ πατρὸς ἀγαθὸν γέννημα»⁴, μέσος ἐστὼς θεοῦ τοῦ ἀγενήτου καὶ τῶν μετ' αὐτῶν γενητῶν⁵, οὐκ ἄνθρωπος, υἱὸς δέ τις θεοῦ, πολὺ κρείττων οὐ μόνον τῆς θνητῆς καὶ ἀνθρωπείας φύσεως, ἀλλὰ καὶ πάσης τῆς ἐν γενητοῖς νοερᾶς οὐσίας»⁶, ἐγεννήθη «ἐξ αἰῶνος, μᾶλλον δὲ πρὸ πάντων αἰώνων, χρόνοις μὲν τισιν οὐκ ὄν, ὕστερον δὲ ποτε γεγονώς, ἀλλὰ πρὸ χρόνων αἰώνιων ὄν καὶ προὸν καὶ τῷ πατρὶ ὡς υἱὸς διὰ παντός συνών»⁷. Λέγεται δ' ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου ὁ υἱὸς καὶ «χριστὸς τοῦ θεοῦ», «θεοῦ λόγος», «θεὸς λόγος» καὶ «θεός». Εἶναι «θεός», ἀλλὰ «γεννητὸς θεὸς ἐκ θεοῦ»⁸, «δεύτερος κύριος καὶ θεὸς μετὰ τὸν ἀνωτάτω πατέρα»⁹. Δὲν εἶναι θεὸς «καθ' ἑαυτόν, οὔτε ὑφ' ἑστώως δίχα τοῦ θεοποιούντος αὐτὸν πατρός, οὔτε ἄνευ τοῦ πατρὸς θεολογούμενος, ἀλλ' ὅλον αὐτὸ τοῦτο ὄν τε καὶ ζῶν καὶ ὑφ' ἑστώως διὰ τὸν ἐν αὐτῷ πατέρα, συνών τε τῷ πατρὶ καὶ ἐξ αὐτοῦ καὶ δι' αὐτὸν

¹ Ἐν Migne E. Π. 22, 13-793 (Εὐαγγελικῆς ἀποδείξεως βιβλία δέκα). Ἐξεδόθη καὶ ἐν Ἐ' τόμῳ τῆς ἐντολῆς τῆς πρωσσιακῆς ἀκαδημίας τῶν ἐπιστημῶν συλλογῆς ὑπὸ I. Heikel (1918).

² Εὐαγ. ἀπόδειξις 4,1 (ἐν Migne E. Π. 22,252).

³ Αὐτόθι 5,4 (22,372).

⁴ Αὐτόθι 4,2 (22,253).

⁵ Αὐτόθι 4,10 (22,280).

⁶ Αὐτόθι 4,15 (22,301).

⁷ Αὐτόθι 4,3 (22,257).

⁸ Αὐτόθι 4,3 (22,253).

⁹ Αὐτόθι 5 προοίμ. (22,344).

θεοποιούμενος»¹. Δέον νὰ τιμᾶται ὡς θεὸς οὐχὶ διότι ἔχει «ἐξ ἑαυτοῦ, ἰδιόκτητον» τὴν θεότητα, ἀλλὰ «διὰ τὸν ἐν αὐτῷ κατοικοῦντα θεόν², τῆς πρὸς τὸ πρῶτον ἔξομοιώσεως χάριν»³. Εἶναι «πρῶτος τοῦ θεοῦ μονογενῆς υἱὸς καὶ διὰ τοῦτο θεός». Μόνον ἀληθῆ θεὸν δέον νὰ θεωρῶμεν τὸν πατέρα⁴. αὐτὸς εἶναι ὁ «κυρίως» θεός, ὁ φύσει ὢν καὶ μὴ παρ' ἑτέρου λαμβάνων· ὁ δ' υἱὸς ἡξίωται «τῶν δευτερείων, διὰ τὸν ἐνοικοῦντα αὐτῷ πατέρα»⁵ καὶ «δευτέρως ἡμῖν μετὰ τὸν τῶν ὄλων θεὸν κυριολογεῖται»⁶. Πᾶσαι αἱ οὐράνιοι δυνάμεις καὶ οἱ Χριστιανοί, οἵτινες προσκυνοῦσι «τὸν ἕνα καὶ μόνον ἀληθῆ θεόν», μαθόντες «θεὸν λόγον ὄντα τὸν Χριστόν, ὡς θεὸν προσκυνεῖν αὐτὸν ὁμολογοῦνται»⁷. Κατὰ ταῦτα ἡ ἐν τῇ εὐαγγελικῇ ἀποδείξει χριστολογικῆ ἀποψις τοῦ Εὐσεβίου δύναται νὰ συνοψισθῇ οὕτως: Ὁ ἀληθῆς θεὸς εἶναι εἷς, ὁ πατήρ· ὁ δὲ φέρων ἐν ἑαυτῷ τὴν εἰκόνα τῆς ἀνεκφράστου καὶ ἀπερινοήτου θεότητος υἱὸς ὀνομάζεται καὶ εἶναι θεός, εἰ καὶ δὲν εἶναι τοιοῦτος ἐν τῇ πλήρει καὶ κυρίᾳ τῆς λέξεως σημασίᾳ, ἀλλὰ δεύτερος θεός. Κατὰ ταῦτα ὁ Εὐσέβιος ἠκολούθει τὰς ὠριγενιζούσας ἀρχὰς τοῦ συστήματος τῆς ὑποταγῆς (subordinatio), τὰς ὁποίας ἐπρέσβευον ἱκανοὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων τῆς προνικαϊκῆς ἐποχῆς. Εἰς τὰς ἀρχὰς αὐτὰς ἐνέμεινεν ὁ Εὐσέβιος ἐπὶ τοῦ ὄλου πιστὸς μέχρι τέλους τοῦ βίου του, οὐδόλως παρεκκλίνας αὐτῶν, ὡς προκύπτει σαφῶς ἐκ τῶν μετὰ τὴν ἔκρηξιν τῆς ἀρειανικῆς ἔριδος γραιφέντων συγγραμμάτων του. Ὁ Εὐσέβιος καὶ μετὰ τὴν ἀρειανικὴν ἔριν ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποκαλῆ τὸν υἱὸν «θεὸν ἐκ θεοῦ», ἀλλ' ἀμέσως προσθέτει «οὐ τὸν αὐτὸν ὄντα τῷ πατρί»⁸. Ἀναγνωρίζει αὐτὸν θεόν⁹, καὶ ἀνομολογεῖ ὅτι ἡ ἐκκλησία «τὸν υἱὸν τοῦ θεοῦ θεὸν καὶ κύριον ἀνακηρύττει καὶ ἀληθῶς υἱὸν εἶναι καὶ θεὸν διδάσκει· διὸ καὶ τιμᾶν καὶ σέβειν καὶ προσκυνεῖν μόνον αὐτόν, οἷα κύριον καὶ σωτῆρα καὶ θεὸν ἑαυτῆς μεμάθηκεν»¹⁰ καὶ κατηγορεῖ ἐκείνους, οἵτινες τὸν Χριστόν «ψιλὸν ἄνθρωπον ὑποθέμενοι, τὸν ἐν αὐτῷ θεὸν ἠγνόησαν»¹¹. Φοβούμενος ὅμως μὴ περιπέσῃ εἰς δυαρχίαν, τονίζει ὅτι διὰ τούτων δὲν πρέπει νὰ ὑποτεθῆ ὅτι ἡ ἐκκλησία ἀναγορεύει δύο θεούς, διότι «καὶ τοῦ υἱοῦ πρὸς ἡμῶν ὁμολογουμένου θεοῦ, εἷς ἂν γένοιτο θεός, μόνος ἐκεῖνος, ὁ μόνον ἀναρχος καὶ ἀγέννητος, ὁ τὴν θεότητα οἰκείαν κεκτημένος, αὐτῷ τε τῷ υἱῷ τοῦ εἶναι καὶ τοῦ τοιῷδε εἶναι γεγονῶς αἴτιος, ... διὸ καὶ ἡμῶν καὶ ἑαυτοῦ θεὸν εἶναι διδάσκει τὸν πατέρα.... Οὕτως εἷς θεὸς ὁ τοῦ μονογενοῦς υἱοῦ πατὴρ καὶ μία καὶ αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ κεφαλὴ· μίας δὲ οὔσης ἀρχῆς τε καὶ κεφαλῆς, πῶς ἂν γένοιτο θεοὶ

¹ Εὐαγ. ἀπόδειξις 5,4 (22,372).

² Αὐτόθι 5,4 (22,372-3).

³ Αὐτόθι 4,2 (22,253).

⁴ Εὐαγ. προπαρασκευὴ 4,21 (21,297).

⁵ Εὐαγ. ἀπόδειξις 5,4 (22,373).

⁶ Αὐτόθι 4,7 (22,268).

⁷ Αὐτόθι 8,1 (22,592).

⁸ Ἐκκλησ. θεολογία 1,8 (24,837).

⁹ Κατὰ Μαρκέλλου 1,1 (24,720).

¹⁰ Ἐκκλησ. θεολογία 1,10 (24,844).

¹¹ Αὐτόθι 1,3 (24,832).

δύο;»¹. Ναὶ μὲν ἡ ἐκκλησία διδάσκει τὸν υἱὸν «οἷα θεὸν σέβειν καὶ προσκυνεῖν», ἀλλ' οὗτος «πάντα παρὰ τοῦ πατρὸς λαβὼν, ἐξ αὐτοῦ τε καὶ τῆς θεότητος τὴν δόξαν, ὡς ἂν υἱὸς γνήσιος καὶ μονογενῆς, εἰληφῶς ἔχει. Ἄλλ' οὐ καὶ ὁ πατὴρ παρά τινος εἴληφε, πάντων δ' ὧν αὐτὸς ἀρχὴ καὶ πηγὴ καὶ ρίζα τῶν ἀγαθῶν, εἰκότως εἰς καὶ μόνος ἀνηγορεύοιτο ὧν θεός»². Ὁ πατὴρ εἶναι «ὁ μόνος ἀληθῆς θεὸς ἐξ οὗ τὸ πᾶν»· ὁ δ' υἱός, «ὁ τέλειος λόγος τοῦ παμβασιλέως θεοῦ, δι' οὗ τὰ πάντα», εἶναι καὶ αὐτὸς «μονογενῆς θεός»³, ἀλλὰ «δευτέρως καὶ αὐτὸς ὧν μετὰ τὸν πατέρα καὶ κύριον καὶ θεόν»⁴. Ὑπ' αὐτὴν τὴν σημασίαν δέον νὰ νοηθῆ ἡ πολύκροτος φράσις τοῦ Εὐσεβίου ἐν ἐπιστολῇ του πρὸς Εὐφρατίωνα «καὶ αὐτὸς μὲν θεὸς ὁ υἱός, ἀλλ' οὐκ ἀληθινὸς θεός»⁵, ἥτις ἐθεωρήθη ὡς περιφανὲς δεῖγμα τῆς κρυψινοίας καὶ διψυχίας τοῦ ἀνδρός· καὶ ὁμοῦς ἡ φράσις αὕτη διατρανοῖ τὴν ἐνδόμυχον καὶ ἐδραίαν ἀντίληψιν τοῦ Εὐσεβίου περὶ τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἀρειανικὴν ἔριν· οὕτως ἐνόμιζεν ὅτι διαφυλάττεται ἡ ἔννοια τῆς μοναρχίας, κατὰ τῶν παρεισαγόντων δύο ἀρχὰς τῆς θεότητος, ὅτι σώζεται ἡ θεότης τοῦ Σωτῆρος κατὰ τῶν ἀπαδεχομένων αὐτὸν ψιλὸν ἄνθρωπον καὶ ὅτι συγχρόνως ἀποκρούεται ἡ σαβελλιανικὴ κακοδοξία, ἥτις ἐδίδασκε «φόβῳ τοῦ δοκεῖν δεύτερον εἰσηγεῖσθαι θεόν, τὸν αὐτὸν εἶναι πατέρα καὶ υἱόν»⁶. Ὅτι ἡ ἀντίληψις αὕτη τοῦ Εὐσεβίου ἦτο σφαλερὰ εἶναι ἀναντίρρητον, ἀλλὰ δὲν πρόκειται περὶ τούτου.

Ἐκ τῆς ἐν τισι σημείοις συγγενείας τῶν δοξασιῶν τοῦ Εὐσεβίου πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἀρείου ἐπιστεύθη ὑπὸ πολλῶν ἐκ τῶν ἀρχαίων καὶ νεωτέρων οὐ μόνον ὅτι ὁ Εὐσέβιος διεμόρφωσε τὴν διδασκαλίαν του ὑπὸ ἀρειανικὴν ἐπίδρασιν — καὶ εἶδομεν ἀνωτέρω πόσον ἐσφαλμένη εἶναι ἡ ἀντίληψις αὕτη — ἀλλὰ καὶ ὅτι ἦτο αὐτόχρημα Ἀρειανός⁷. Ἡ ἀντίληψις αὕτη εἶναι ὅλως ἐσφαλμένη,

¹ Ἐκκλησ. Θεολογία 1,11 (24,844).

² Αὐτόθι 2,7 (24,913).

³ Τριακονταετηρικὸς 12 (20,1388).

⁴ Ἐκλογαὶ προφ. 1,12 (22,1068).

⁵ Mansi Collectio Conc. 13,217. Καὶ ὁ Ἀθανάσιος ἐν ἐπιστολῇ του περὶ τῶν ἐν Ἀρμίνω... 17 (Migne 26,712) λέγει ὅτι ὁ Εὐσέβιος γράφων πρὸς Εὐφρατίωνα «οὐκ ἐφοβήθη φανερώς εἰπεῖν ὅτι ὁ Χριστὸς οὐκ ἔστιν ἀληθινὸς Θεός», μὴ ἀναφέρων καὶ τὸ πρῶτον μέρος τῆς προτάσεως καθ' ἃ «καὶ αὐτὸς μὲν θεὸς ὁ υἱός».

⁶ Ἐκκλησ. θεολ. 1,3 (24,832).

⁷ Οὕτως ἐκ τῶν ἀρχαίων ὑπεστήριξαν τὴν γνώμην ταύτην ὁ Ἰερώνυμος (adv. Rufinum β' «Nemo est qui nesciat E. fuisse Arianum»). Ἐν τῇ γ' οἰκουμ. συνόδῳ ὁ διάκονος Ἐπιφάνιος βεβαιεῖ ὅτι ὁ Εὐσέβιος, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῆς πρὸς Εὐφρατίωνα ἐπιστολῆς του καὶ τῶν ἱστορικῶν του ἔργων, ἐν οἷς διαρκῶς ἀποκαλεῖ «κτίσμα τὸν υἱὸν καὶ λόγον τοῦ θεοῦ»(;)!, ἀποδείκνυται «ὁμόδοξος καὶ σύμφρων τοῖς τοῦ Ἀρείου θρησκευμασι... τὰ Ἀρείου καὶ τοῖς ἀμφὶ αὐτὸν δοξάζων» (Mansi Coll. conc. 13, 313-317). Καὶ ὁ Φώτιος (ἐπιστ. 114) λέγει: «Εὐσέβιος ὅτι Ἀρειανισμῷ ἐάλω βοῶσιν αὐτοῦ τὰ βιβλία», καίτοι ἀλλαχοῦ διαβεβαιεῖ ὅτι «διαφυλάττει τὸν τῆς ἐπικρύψεως τύπον ἐν τῇ διηγήσει» (Μυριόβιβλον 127). Τοῦναντίον ὁ ἐκκλησιαστικὸς ἱστορικὸς Σωκράτης λέγει ὅτι «πλανῶνται καὶ Ἀρειανοὶ φρονεῖν αὐτὸν νομίζοντες τὰ αὐτῶν» (ἐκκλ. ἱστ. 2, 21 ἐν 67, 240). Πρβλ. καὶ Γελασίου Κυζικηνοῦ ἐκκλ. ἱστ. 2, 1 (ἐκδ. ἀκαδημίας Βερολίνου σ. 32).

καθόσον ὁ Εὐσέβιος οὐδέποτε ἐγένετο ὁπαδὸς τοῦ Ἀρείου καὶ μέχρι τέλους τοῦ βίου του ἀπέκρουε πολλὰς τῶν κεντρικῶν καὶ χαρακτηριστικῶν διδασκαλιῶν τοῦ Ἀρειανισμοῦ. Τοιοῦτοτρόπως α) ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἀρειανικὴν δόξαν, καθ' ἣν ὁ υἱὸς εἶναι «κτίσμα» καὶ «ἐξ οὐκ ὄντων ὑπέστη», διδάσκει ὁ Εὐσέβιος ὅτι «εἰκότως ἂν τις μέμφαιτο τοῖς κτίσμα αὐτὸν φάναι τετολμηκόσιν, ἐξ οὐκ ὄντων ὁμοίως τοῖς λοιποῖς κτίσμασι γενόμενον... ὁ γὰρ ἐξ οὐκ ὄντων γεγονὼς οὐκ ἀληθῶς γένοιτ' ἂν υἱὸς θεοῦ, ὅτι μηδὲ ἄλλο τι τῶν γεννητῶν»¹. β) Ὁ Εὐσέβιος ἀποκρούει τὴν ἀρειανικὴν ἀντίληψιν καθ' ἣν ὁ υἱὸς εἶναι γεννητὸς ἅμα καὶ γενητός, ἥτοι κτιστός, καὶ ὅτι περὶ θεοῦ προκειμένου γεννᾶν καὶ κτίζειν εἶναι συνώνυμα, διακρίνων σαφῶς μεταξὺ γεννᾶν καὶ κτίζειν: «κτίζει μὲν οὖν βασιλεὺς πόλιν, ἀλλ' οὐ γεννᾷ πόλιν, γεννᾷ δ' υἱὸν ἀλλ' οὐ κτίζειν λέγεται... Τοῦ δ' ἐξ αὐτοῦ φύντος υἱοῦ οὐκ ἂν δημιουργὸς λεχθεῖη. Καὶ δὴ καὶ ὁ τῶν ὕλων θεὸς τοῦ μὲν υἱοῦ πατήρ, τοῦ δὲ κόσμου κτίστης ἂν εἰκότως καὶ ποιητὴς λέγοιτο»². Καὶ ἐνῶ οἱ Ἀρειανοὶ ἐστηρίζοντο εἰς τὸ Παροιμιῶν 8,22 «κύριος ἔκτισέ με ἀρχὴν ὁδῶν αὐτοῦ», πρὸς κατάδειξιν τοῦ υἱοῦ ὡς κτίσματος, ὁ Εὐσέβιος τὸ «ἔκτισε» ἐξηγεῖ «μεταφορικῶς ἀντὶ τοῦ κατέστησεν ἢ κατέταξεν εἰς τὸ ἀρχεῖν» καὶ προσθέτει ὅτι «εἰ γοῦν τις ἐξακριβώσαιτο τὸν ἀληθῆ νοῦν τῆς θεοπνεύστου γραφῆς, εὗροι ἂν τὴν ἑβραϊκὴν ἀνάγνωσιν οὐ περιέχουσαν τὸ ἔκτισέ με»³. γ) Ἐν τῇ ἐπιστολῇ του πρὸς τοὺς τῆς παροικίας αὐτοῦ ρητῶς καταδικάζει τὴν ἀρειανικὴν ἔκφρασιν «ἦν ποτε ὅτε οὐκ ἦν», ὡς ξένην τῇ ἀγίᾳ γραφῇ καὶ τῇ ἱερᾷ παραδόσει καὶ ὡς αἰτίαν ἐξ ἧς «σχεδὸν ἢ πᾶσα γέγονε σύγχυσις καὶ ἀκαταστασία τῆς ἐκκλησίας»⁴, καίτοι καὶ αὐτὸς ἀπεδέχετο ὅτι ἡ ἔννοια τῆς υἱότητος προϋποθέτει προϋπαρξιν τοῦ γεγεννηκότος⁵. δ) Ἐναντίον τῆς ἀρειανικῆς δόξης καθ' ἣν ὁ υἱὸς εἶναι «ξένος κατ' οὐσίαν καὶ ἀλλότριος καὶ ἀνόμιος κατὰ πάντα τῆς τοῦ πατρὸς οὐσίας», ὁ Εὐσέβιος ἐκήρυττε τὸν υἱὸν «ἕνα μὲν τὴν οὐσίαν, ὡς ἂν ἐξ ἑνὸς ὄντα πατρός»⁶. ε) Ἐναντίον τῆς ἀρειανῆς δόξης, καθ' ἣν «καὶ τῷ υἱῷ ὁ πατήρ ἀόρατος ὑπάρχει καὶ οὔτε ὄρα ὄν οὔτε γινώσκειν τελείως καὶ ἀκριβῶς δύναται ὁ Λόγος τὸν ἑαυτοῦ πατέρα», ὁ Εὐσέβιος ρητῶς τονίζει «οὔτε τὸν πατέρα τις ἔγνω, εἰ μὴ ὁ υἱός... τὸ κῦρος ὁμοῦ καὶ τὸ κράτος αὐτῇ θεότητι καὶ δυνάμει καὶ τιμῇ παρὰ τοῦ πατρὸς ὑποδεδεγμένον»⁷. ς) Ἐναντίον τῆς ἀρειανικῆς δόξης, καθ' ἣν ὁ υἱὸς εἶναι «κατὰ χάριν υἱός», ὁ Εὐσέβιος ἐκήρυττεν ὅτι ὁ υἱὸς εἶναι «τοῦ θεοῦ παῖς γνήσιος»⁸, «ἀληθῶς υἱὸς ζῶν»⁹.

Ἐκ τούτων καταδείκνυται πόσον ἀστήρικτος εἶναι ἡ ἐπὶ ἀρειανισμῶ καταγγελία τοῦ Εὐσεβίου. Ὅτι ὅμως εἰς χρόνους τόσον ὀξείας διαπάλης εὐκολοὶ ἦσαν αἱ παρεξη-

¹ Ἐκκλησ. θεολογία 1,9 (24,840).

² Αὐτόθι 1,10 (24,841).

³ Αὐτόθι 3,2 (24,976).

⁴ Πρὸς τοὺς τῆς παροικίας αὐτοῦ (20,1544).

⁵ Ἐκκλησ. θεολογία 1,4 (24,838). Πρβλ. Θεοδωρήτου ἐκκλ. ἱστ. 1,4 (82,912).

⁶ Τριακονταετηρ. 12 (20,1389).

⁷ Ἐκκλ. ἱστορία 1,2 (20,53-56).

⁸ Αὐτόθι 1,2 (20,56).

⁹ Κατὰ Μαρκέλλου 1,1 (24,717).

γήσεις και αἱ διαστροφαι, εἶναι εὐνόητον· και μεθ' ὅσης εὐκολίας οἱ Ἀρειανοὶ κατηγοροῦν ὡς σαβελλιανίζοντας πάντας τοὺς ἀποδεχομένους τὸν ὕρον «ὁμοούσιος», μετὰ τῆς αὐτῆς εὐκολίας οἱ ἀποδεχόμενοι τὸ ὁμοούσιον κατηγοροῦν ὡς Ἀρειανούς τοὺς μὴ ἀποδεχομένους, λόγω τῆς σαβελλιανικῆς καταγωγῆς του, τοῦτο, ἐν οἷς τὸν Εὐσέβιον και τὸν ὀρθοδοξότατον Κύριλλον Ἱεροσολύμων. Πόσον δ' εὐκολοὶ κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἦσαν αἱ παρεξηγήσεις και αἱ συκοφαντίαι μεταξὺ τῶν διαμαχομένων μαρτυρεῖ και τὸ ὅτι ὁ Ἀγκύρας Μάρκελλος κατηγορεῖ τὸν Εὐσέβιον ὡς ἀποδεχόμενον τὸν Ἰησοῦν ἄνθρωπον ψιλόν, ὅπερ ὁ Εὐσέβιος ἐχαρακτήριζεν ὡς καθαρὰν συκοφαντίαν¹, ὅπως και ἦτο.

Διὰ τῶν ἀνωτέρω κατεδείχθη ὅτι ὁ Εὐσέβιος, ἔχων ἤδη πρὸ τῆς ἐκρήξεως τῆς ἀρειανικῆς ἔριδος ἀποκεκρυσταλλωμένας χριστολογικὰς ἀντιλήψεις, δὲν διεμόρφωσεν ἢ μετέβαλεν αὐτὰς ὑπὸ ἀρειανικὴν ἐπίδρασιν και ὅτι οὐδέποτε προσῆλθεν εἰς τοὺς κόλπους τοῦ Ἀρειανισμοῦ. Οὕτω καταπίπτει ἢ κατ' αὐτοῦ κατηγορία ἐπὶ ἀσταθεία και διψυχία. Ἐὰν ὅμως κατεδείχθη ὅτι ὁ Εὐσέβιος δι' ὄλου τοῦ βίου ἐνεφορεῖτο ὑπὸ τῶν αὐτῶν ἀρχῶν θεωρητικῶς, ἐν τῷ βίῳ του ὅμως δὲν φωρᾶται ὡς δίψυχος, ἀσυνεπῆς και ἐναλλάσσω φρονήματα; Ὅντως ἐκ πρώτης ὄψεως θὰ ἠδύνατο νὰ ὑποστηριχθῆ τοιοῦτό τι. Τοιουτοτρόπως βλέπομεν ἐν ἀρχῇ τῆς ἀρειανικῆς ἔριδος τὸν Εὐσέβιον μεσολαβοῦντα ὑπὲρ τοῦ Ἀρείου και ζητοῦντα νὰ μειώσῃ τὴν σημασίαν τῆς ἀρειανικῆς κακοδοξίας². Ἐν τῇ συνόδῳ τῆς Νικαίας βλέπομεν αὐτόν, καιτοὶ ἔχοντα ἐπιφυλάξεις και ἀντιρρήσεις διὰ τὸν ὕρον «ὁμοούσιος» και τινὰς ἄλλας ἐκφράσεις τοῦ συμβόλου, ἐν τέλει ὑπογράφοντα οὐ μόνον αὐτὸ ἀλλὰ και τὸν κατὰ τοῦ Ἀρείου ἀναθεματισμόν, ὃν χαρακτηρίζει «ἄλυπον», ἐφόσον αὐτὸς οὗτος ἔδωκεν ἀφορμὴν δι' αὐτόν³. Μετὰ τὴν ἐν Νικαίᾳ σύνοδον, βλέπομεν τὸν Εὐσέβιον στρεφόμενον κατὰ τοῦ Ἀθανασίου και μετέχοντα τῆς ἐν Τύρῳ κατ' αὐτοῦ συνόδου (335), ἧς ἦτο ἐκ τῶν πρωταγωνιστῶν⁴. Πῶς ἐξηγοῦνται πᾶσαι αὗται αἱ μεταστροφαι; και δὲν δεικνύουσι τὸ ἀστατον και δίψυχον τοῦ ἀνδρός; Νομίζομεν ὅτι μία ψυχολογικὴ ἐξέτασις τῶν ἐλατηρίων, ἅτινα καθωδήγησαν τὴν ἐκκλησιαστικὴν πολιτικὴν τοῦ Εὐσεβίου, καταδεικνύει ὅτι αἱ φαινομενικαὶ αὗται μεταβολαὶ προήρχοντο ἐκ μιᾶς ἐνιαίας κατευθύνσεως. Πράγματι ὁ Εὐσέβιος ὡς κεντρικὴν ἀρχήν, ἧτις ἐκανόνιζε πάντοτε τὴν στάσιν του, ἔθετε τὸ ὑψιστον συμφέρον τῆς ἐκκλησίας, ὅπερ αὐτὸς ἀντελαμβάνετο ἐν τῇ ἐνότητι και τῇ εἰρήνῃ. Ἐπιζήσας τῶν διωγμῶν και ἰδὼν τὰ ἀνήκεστα δεινά, ἅτινα ὑφίστατο ἡ ἐκκλησία κατ' αὐτούς, ἦτο εἰς θέσιν εἶπερ τις και ἄλλος νὰ κατανοήσῃ τί προσέφερεν εἰς τὴν ἐκκλησίαν ὁ μέγας Κωνσταντῖνος και πῶς ἡ ἐκκλησία ἔπρεπε πάσῃ θυσίᾳ νὰ τηρήσῃ τὸ κτηθὲν ἀγαθόν. Συνδεδεμένος στενῶς μετὰ τοῦ αὐτοκράτορος, ἀντελαμβάνετο σαφῶς ὅτι ἡ φιλοχριστιανικὴ πολιτικὴ αὐτοῦ δὲν προήρχετο τόσον ἐκ θρησκευτικῶν ὅσον ἐκ πολιτικῶν ἐλατηρίων,

¹ Κατὰ Μαρκέλλου 1,4 (24,749).

² Mansi Collectio Concil. 13, 316-317.

³ Ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς τῆς παροικίας αὐτοῦ (20, 1544).

⁴ Βίος Κωνσταντίνου 4,41 (20,1189).

καθόσον ὁ αὐτοκράτωρ ἤλπιζε νὰ εὖρη ἐν τῇ χριστιανικῇ ἐνότητι ἔρεισμα τοῦ θρόνου του, διὸ καὶ θεωρήσας τὴν ἔκρηξιν ἐσωτερικῶν ἐρίδων ὡς «οἰκείαν συμφορὰν», προσεπάθει παντὶ τρόπῳ νὰ συμβιβάσῃ τὰ πράγματα, φιλοδοξῶν «τὴν ἀπάντων τῶν ἐθνῶν περὶ τὸ θεῖον διάστασιν πρὸς μίαν ἕξεως σύστασιν ἐνώσαι»¹. Ὁ Εὐσέβιος, ἔχων βασιμωτάτους φόβους ὅτι ἡ συνέχισις καὶ ἐπίτασις τῶν ἐρίδων ἦτο δυνατὸν νὰ μετέβαλε τὴν πρὸς τὴν ἐκκλησίαν πολιτικὴν τοῦ αὐτοκρατορικοῦ του φίλου καὶ ἀναμετρῶν ἄριστα τὰς ὀλεθρίας συνεπείας μιᾶς τοιαύτης μετατροπῆς, ἐνόμισεν ὑπέρτατον καθῆκόν του πρὸς τὴν ἐκκλησίαν νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὴν αὐτοκρατορικὴν πολιτικὴν, οὐχὶ ἐκ πνεύματος αὐλοκολακείας, ἀλλὰ διὰ τὸ ἀποκλειστικὸν τῆς ἐκκλησίας συμπέρον, τὸ ὁποῖον ἐνόμιζεν ὅτι ἐξυπηρετεῖται τελεσφορώτερον διὰ τῆς εἰς μίαν ἁρμονίαν ἐνώσεως τῶν μελῶν αὐτῆς² ἢ διὰ δογματικῶν ἐρίδων περὶ ἐννοίας ὑπερβαινούσας τὴν ἀνθρωπίνην κατάληψιν. Διὰ τοῦτο κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ἐριδος ἐπενέβη συμβιβαστικῶς, γράφων πρὸς τὸν Ἀλεξανδρείας Ἀλέξανδρον καὶ ἄλλους καὶ ἐπιζητῶν νὰ μειώσῃ τὴν σημασίαν τῆς ἀρειανικῆς κινήσεως καὶ νὰ καταδείξῃ ὡς ἐν τισιν ὑπερβολικὸν καὶ ἀδικαιολόγητον τὸν ἀγῶνα κατὰ τοῦ Ἀρείου, πρὸς τινὰς δοξασίας οὗ ἀναντιρρήτως εἶχον ὁμοιότητά τινα αἰ ἑαυτοῦ, χωρὶς ὅμως νὰ παύσῃ συνιστῶν τῷ Ἀρείῳ «ὑποτετάχθαι Ἀλεξάνδρῳ καὶ ἀντιβαλεῖν αἰ τῆς πρὸς αὐτὸν εἰρήνης καὶ κοινωνίας μετέχειν»³. Εἰς τὴν ὑπὲρ τοῦ Ἀρείου ταύτην ἐπέμβασιν τοῦ Εὐσεβίου ἀναμφιβόλως συνετέλεσε καὶ ἡ πεποίθησις του ὅτι διὰ τῆς φειδοῦς καὶ τῆς συμβιβαστικότητος θὰ ἐξωμαλύνετο εὐχερέστερον τὸ ζήτημα καὶ ὅτι ὁ Ἀρειὸς ὑπεβλέπετο ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου του, ὡς ἄλλοτε ὁ Ὠριγένης⁴. Βραδύτερον, ἐν τῇ συνόδῳ τῆς Νικαίας, ὁ Εὐσέβιος προέβαλεν ἴδιον σύμβολον, ἐν ᾧ ἀντικατωπτρίζοντο αἱ δοξασίαι του καὶ ἐν ᾧ ἀνωμολόγει τὸν υἱὸν «θεὸν ἐκ θεοῦ, φῶς ἐκ φωτός, πρὸ πάντων τῶν αἰώνων ἐκ τοῦ πατρὸς γεγεννημένον». Ὅταν ὅμως ἀπεφασίσθη ἡ συμπλήρωσις τοῦ συμβόλου τούτου καὶ κατηρτίσθη τὸ σύμβολον τῆς Νικαίας, καίτοι εἶχεν ἐνδοιασμούς τινας διὰ τὸν ὄρον «ὁμοούσιος» καὶ ἄλλας τινὰς ἐκφράσεις, μετὰ δοθείσας ἐξηγήσεις, «οὐκ ἀνεξετάστως», ὑπέγραψε τὸ σύμβολον καὶ τὸν κατὰ τοῦ Ἀρείου ἀναθεματισμόν, «τοῦ τῆς εἰρήνης σκοποῦ πρὸ ὀφθαλμῶν ἡμῶν κειμένου καὶ τοῦ μὴ τῆς ὀρθῆς ἐκπεσεῖν διανοίας»⁵. Εἰς τὴν κατὰ τοῦ Ἀρείου στάσιν του ἐν τῇ συνόδῳ τῆς Νικαίας ἀναντιρρήτως ὠρμήθη ὁ Εὐσέβιος, ὡς καὶ ὁ αὐτοκράτωρ, ἐκ τοῦ πόθου πρὸς τὴν εἰρήνην, τὸν κύριον διαταράκτην ἧς διέβλεπεν ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ἀρείου. Ὅταν ὅμως βραδύτερον ὁ Ἀρειὸς ὑπέβαλε τῷ αὐτοκράτορι ὁμολογίαν πίστεως, ἐν ᾗ ἀπεφεύγοντο κακόδοξοι ἐκφράσεις, καὶ ὁ Ἀθανάσιος, φοβούμενος ὅτι οὗτος «κρύπτει τὰς ἰδίας τῆς ἀσεβείας λέξεις»⁶, ἤρνεϊτο νὰ δεχθῇ τοῦτον εἰς ἐκκλησιαστικὴν κοινωνίαν, ἢ δυσμένεια τοῦ

¹ Βίος Κωνσταντίνου 2,65 (20,1037).

² Ἐκκλησ. ἱστορία 10,3 (20,848).

³ Σωζομένου ἐκκλ. ἱστορία 1,15 (67,908).

⁴ Schwartz ἐν Pauly Wissowa Realencyklopaedie 6, 1410.

⁵ Πρὸς τοὺς τῆς παροικίας αὐτοῦ 20,1536 κ. ε.

⁶ Ἐγκύκλιος 18 (25,581).

αὐτοκράτορος πρὸς τὸν Ἄρειον, ὡς πρωταίτιον τοῦ «σχισματικοῦ κακοῦ»¹, μετετέθη εἰς τὸν Ἀθανάσιον. Ἐκτοτε καὶ ὁ Εὐσέβιος, θεωρήσας τὸν Ἀθανάσιον ὡς τὸ κύριον πρόσκομμα τῆς εἰρηνιστικῆς πολιτικῆς, ἐστράφη καὶ αὐτὸς κατὰ τοῦ Ἀθανασίου, μικρὸν πρὸ τῆς ἐν Τύρῳ συνόδου (335), ὡς αὐτὸς ὁ Ἀθανάσιος βεβαιοῖ λέγων: «Εὐσέβιος ὁ τῆς Καισαρείας ἐχθρὸς γέγονεν ἀπὸ πέρυσιν»², χωρὶς ὅμως ποτὲ νὰ προσχωρήσῃ εἰς τὸν Ἀρειανισμόν ἢ νὰ παύσῃ διατηρῶν τὴν ἔναντι τῶν διαμαχομένων μερίδων αὐτοτέλειαν καὶ ψυχραιμίαν.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω, νομίζομεν, ἐπαρκῶς κατεδείχθη πόσον ἀστήρικτοι εἶναι αἱ περὶ τοῦ χαρακτηροῦ τοῦ Εὐσεβίου μομφαὶ ἐπὶ ἀσταθείᾳ, διψυχίᾳ καὶ δουλοπρεπείᾳ. Οὐδὲ δύναται σοβαρῶς νὰ στηριχθῇ κατηγορία ἐπὶ θρησκευτικῆ ἀδιαφορίᾳ κατ' ἀνδρός, ὅστις δι' ὅλου τοῦ βίου του κατέγινεν εἰς συγγραφὴν σπουδαιωτάτων συγγραμμάτων ὑπὲρ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐξ ὧν διαφαίνεται τὸ μέγα διαφέρον του ὑπὲρ τῆς ἐκκλησίας.

Γέρον ἤδη ὢν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐκρήξεως τῆς ἀρειανικῆς ἔριδος καὶ ἔχων ἤδη ἀποκεκρυσταλλωμένας χριστολογικὰς ἀντιλήψεις, ἦτο εὐεξήγητον ὅτι δὲν ἠδυνήθη πλήρως νὰ κατανοήσῃ καὶ ἀφομοιώσῃ τὴν διδασκαλίαν τῆς Νικαίας καὶ ὅτι ἐνέμεινε κατ' οὐσίαν εἰς τὰς διδασκαλίας, αἷς ἐπὶ τόσα ἔτη πρότερον ὑπεστήριζεν ὡς ὀρθὰς, προφορικῶς καὶ γραπτῶς.

¹ Βίος Κωνσταντίνου 3,4 (20,1057).

² Ἐν ἐπιστολῇ Ἀθανασίου τοῖς ἐν Τύρῳ συνελθοῦσιν ἐπισκόποις (25,389).